

Нутқий мулоқотнинг юзага чиқиши ва унинг қоидалари

Шаҳноза Холиқова
АДУ мустақил тадқиқотчиси

Мулоқотнинг самарали кечиши маълум қоидалар, муомала тамойилларига амал қилиши билан боғлиқ. Дунё халқлари мулоқот одоби, муомала масъулиятига оид минглаб мақол-маталлар яратганлар, бу борада беҳисоб асарлар битилган. Жумладан, шарқ миллий маданияти дурдоналари бўлмиш «Қутадғу билиг», «Қобуснома», «Ҳибатул-ҳақойиқ» каби маданий ёдгорликлар, буюк мутафаккирлар Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий кабиларнинг асарлари бунга мисолдир. Кайковуснинг «Қобуснома»да келтирган қуйидаги пандларини эслайлик: «Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилгил ва уни бир рангда айтгил: хосга хос суз, омийга омий сўз дегил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсин ва эшитгон кишига огир келмасин, йўкса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.»¹ Энг асосийси, бу анъаналар ҳозиргача давом этмокда ва мулоқот одоби, сўзлашиш маданияти ўзбек олимларининг диққат марказида бўлиб келмокда. Э. Бегматов («Нотикнинг нодир бойлиги», 1980); Б. Ўринбоев, А.Солиев («Нотикнинг маҳорати», 1984); С. Мўминов («Сўзлашув одоби», 1997); Ш.М.Искандарова («Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари», 1993) ва бошқаларнинг ишлари шулар жумласидандир.

Бугун замон талабига мос равишда тилнинг коммуникатив-функционал тамойилига асосан, нутқий фаолиятга эътибор тобора ортиб бормокда. Биламизки, ҳар қандай мулоқотда сўзловчи ва тингловчи зарурий компонентлар сифатида албатта иштирок этади. Бу ҳақида яратилган кўпгина адабиётларда сўзловчи, яъни хабар берувчи, гапирувчи адресант, коммуникатор деб, адресантнинг нутқи қаратилган шахс – тингловчи адресат, коммуникант деб, мулоқотда бавосита иштирок этувчи омиллар эса таъсир бирликлари деб юритилади. Таъсир бирликлари шартли равишда қуйидаги 2 гуруҳга бўлиб таҳлил этилади:

I.Ички таъсир бирликлари. Бунга адресант ёки адресат шахси билан бевосита боғлиқ қуйидаги белги хусусиятлар қиради:

- 1.Миллати.
- 2.Жинси.
- 3.Ёши.
- 4.Ижтимоий белгилари.
- 5.Таъсир бирликларига яқинлик даражаси.

II.Ташқи таъсир бирликлари. Бунга мулоқотга бавосита таъсир этувчи қуйидаги ташқи омиллар қиради:

- 1.Мулоқот вақти.
- 2.Вазият, ҳолат.
- 3.Ижтимоий муҳит.²

¹ Кайковус. Қобуснома.–Т.:Истиқлол, 1994, 173-б.

² Мўминов Сиддиқжон Мирсобирович. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий- лисоний хусусиятлари. Автореферат. –Т., 2000, 9-б.

Демак, нутқ фаолияти ҳар икки томоннинг фаол ҳаракатидан келиб чиқар экан, мулоқотнинг мукамал бўлиши учун барча масъулиятни адресантнинг, яъни сўзловчининг зиммасида дейиш нотўғри. Тинглашни билиш ҳам мулоқот актларининг энг қийин аспектларидан биридир. Ҳар икки томон имкон қадар ҳаракат қилмас экан, улар ўртасидаги шахслараро мулоқот амалда беҳуда уриниш бўлиб қолаверади. Айниқса, умумтаълим мактабларида фанга лаёқатсиз ўқувчиларнинг эътиборсиз тинглаши натижасида ана шу фаннинг меъёрида ўзлаштирилмаслигига, топшириқларнинг вақтида бажарилмаслигига ва бунинг оқибатида пасив ўқувчи сифатида бўлишига олиб келади.

Алишер Навоийнинг мухлиси ва дўсти Хусайн Воиз Кошифийнинг шогирд тушишнинг шарт-шароитлари ҳақидаги фикрини олайлик: «Агар шогирдликнинг биниси ниманинг устига қурилади, деб сўрасалар, иродат устига қурилади, деб жавоб бергин. Агар иродат нимадир деб сўрасалар, самоъ ва тоатдир деб айтгин. Агар самоъ (эшитиш) ва тоат нимадир деб сўрасалар, нимаики устоз айтса, уни жон қулоғи билан эшитиш, чин кўнгил билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалда адо этишидир, деб айт. Агар шогирд учун нима яхши, деб сўрасалар, пок эътиқод деб айт, чунки фақат эътиқод кишини муродига етказди.»³

Шундай экан, ўқувчи берилган вазифаларни мустақил равишда тушуниб беҳато бажариши учун у мана шу мавзуга диққати, ҳаёли, бор эътибори билан қизиқиши зарур. Агар бола қизиқса, у ўқишга интилади. Ва бундай топшириқлар унга қийинчилик туғдирмайди. Бунинг учун дарсда турли ўйинлар ўтказиши мумкин. Масалан, «муסיқали дақиқа». Куй- кўшиқларни севмайдиган, унга махлиё бўлмайдиган инсон топилмаса керак. Айтайлик, Морфология ўқитишда ўқитувчи «Сўз туркумлари» мавзусини ўтиб бўлгач, ўқувчиларнинг билимини мустаҳкамлаш, мавзунинг бола онгида маҳкам ўрнашиб қолиши учун «муסיқали дақиқа»дан фойдаланиши мақсадга мувофиқ булади. Олдиндан бир ўқувчига мумтоз оҳангга эга бўлган, ватанпарварлик руҳига йўғрилган бирор кўшиқ тайёрлаб келиши юклатилади. Сўнг ўқувчилар 3 гуруҳга бўлиниб, мавзудан келиб чиққан ҳолда ўзларига Отлар, Фейллар, Ёрдамчилар деб ном кўйишади. Ҳар бир гуруҳга тинглаш жараёнида кўшиқ матнидан ўзларига тегишли жумлаларни топиш ва қайд этиш буюрилади. Энг кўп ва тўғри белгилаган ўқувчи ўқитувчи томонидан рағбатлантирилади. Шу тариқа уларда кайфият ҳосил бўлади, тинглаб тез синтез қилиш шаклланади ва уларнинг дарсга бўлган қизиқиши, тинглаш лаёқати жонлантирилади.

Шу тўғрида п.ф.д. Шоҳидахон Юсупова шундай дейди: «...ўқитишнинг асосий вазифаси ёшларда иқтидор ва қобилиятни янада ўстириш, уларда илмий изланиш кўникмаларини шакллантириш, қадимий, маданий меросимизни ўрганиш, умуминсоний қадриятларни эгаллаш ва чуқур билим олиш иштиёқини ривожлантиришдан иборатдир... Муסיқа улугъ неъмат бўлиб, у инсон қалбига маънавият улашиши, уларни эзгуликка чорлаш воситаси деб эътироф этилган. Ўқувчи ёшларни ўзбек халқ кўшиқларининг муסיқий поэтик хусусиятлари билан таништиришда куй, шеърий матнни ўқишда ҳосил бўладиган ҳиссий кайфият ва руҳий кечинмаларини ифода этиш айни пайтда поэтик матнда тасвирланган образларни англашга эътибор қаратиши лозим.»⁴

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, янгиланган педагогик тафаккур тамойилларининг таълимга тадбиқ этилиши натижасида таълим мақсадлари ҳам тубдан ўзгарди: билим бериш, зарур кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳамда такомиллаштириб бориш билан бирга, ўқувчиларда бадиий сўздан завқланиш хусусиятини тарбиялаш, уларнинг эстетик дидини ўстириш, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш, коммуникатив саводхонлигига эришиш, китобхонлик даражасини мунтазам юксалтириб бориш, куй-кўшиқларнинг матнига беътибор бўлмасликни ўргатиш, сўз сеҳрини ҳис қилишга эришиш шулар жумласидандир. Зеро, бу бугунги давр учун заруриятдир.

³ Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Тўплам: комил инсон ҳақида тўрт рисола (Н.Комилов таржимаси).– Т.: Маънавият, 1997, 198-б.

⁴ Юсупова Шоҳидахон. Она тил ўқитиш мазмуни. Услубий қўлланма.–Т., 2007, 47-б.